Л. Пироженко

ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНІВ ТА ПРОГРАМ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В 30-Х – НА ПОЧ. 50-Х РР. XX СТ.

Докорінні зміни, які переживає сьогодні шкільна освіта в Україні, потребують розгляду питань, якою має бути структура сучасного змісту освіти, якими є методологічні основи її конструювання та розвитку, які предмети повинні вивчатись у школі та якими є критерії відбору матеріалу для кожного з них, який обсяг та порядок викладення змісту в навчальних стандартах і програмах забезпечить його оптимальне засвоєння учнями тощо. Відповіді на ці питання тобто наукова розробка сучасного змісту освіти, підходів до його відбору, структурування та побудови можливі лише за умов вивчення генези теорії і практики розвитку освітнього змісту у минулому та його переосмислення з позицій сучасності.

Конструктивно-критичне вивчення досвіду, нагромадженого сучасною дидактикою стало найважливішим джерелом для визначення стратегії сучасної освіти. Саме історико-педагогічний підхід дає можливість глибше зрозуміти закономірності поступового розвитку педагогічних явищ, їхньої зумовленості суспільними, соціокультурними та іншими чинниками, виявити зв’язки, оцінити сучасний стан педагогічного процесу і напрями його подальшої еволюції. Вивчення та узагальнення досвіду побудови змісту вітчизняної шкільної освіти на різних етапах розвитку українського суспільства дає змогу з’ясувати не тільки характерні особливості становлення теорії сучасного змісту освіти, а й загальні тенденції, можливості і перспективи його оновлення в майбутньому.

Основні методологічні підходи до вивчення проблеми розвитку змісту освіти як явища історико-педагогічного процесу в Україні викладені у працях В. Вихрущ, Н. Гупана, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та ін., в яких обґрунтоване положення про те, що історико-педагогічне осмислення дидактичного досвіду минулого в аспекті сучасних освітніх парадигм має важливе значення як з точки зору збереження наступності в розвитку вітчизняної дидактичної думки, так і з точки зору можливостей його багатоаспектного впливу на інноваційні процеси в сучасній освітній системі, висвітлені основні вимоги, методи та інструментарій сучасного історико-педагогічного дослідження.

Важливі для нашої статті проблеми теоретичних засад, мети, чинників, складу і структури змісту загальної середньої освіти та дидактичні нормативи побудови навчальних програм і шкільних підручників висвітлюються у працях В. Безпалька, С. Гончаренка, І. Журавльова, Л. Зоріної, В. Кременя, І. Лернера, Ю. Мальованого, В. Паламарчук, О. Савченко.

Зміст освіти реалізується, зокрема, через навчальні плани та програми, які в радянській системі освіти досліджуваного періоду виступали у якості

важливих державних документів. В них знайшло своє відображення конкретне соціальне замовлення, формалізувався зміст і встановлювались реальні, а не декларовані пріоритети. На теоретичну розробку й практичне застосування навчальних планів безпосередньо впливали політичні й ідеологічні установки, соціально-економічні реалії й напрямки економічного розвитку, а також домінуючі педагогічні ідеї. Саме за навчальними планами можна прослідкувати пріоритети державної політики в галузі освіти.

Наявність тих чи інших навчальних дисциплін в навчальному плані, перерозподіл годин між предметами всередині навчального плану, домінування певної групи предметів – все це прояви зміни комплексу політичних, соціальних і педагогічних орієнтирів, процесів пов'язаних з періодичним оновленням змісту освіти. Зрозуміло, що протягом досліджуваного періоду процеси, які відбувалися в освіті у зв'язку з розвитком підходів до побудови, безпосередньою розробкою навчальних планів та проблемами їх впровадження були неоднозначними. Спробуємо проаналізувати ці процеси дотримуючись наступних критеріїв:

1 спрямованість в теоретичному обґрунтуванні й практичній розробці навчальних планів;
2 приоритетні групи предметів;
3 зміни в переліку предметів;
4 характерні зміни в програмах.

Аналізуючи навчальні плани радянської загальноосвітньої школи 30-х-80-х рр. XX ст. Р. Вендровська виділяє чотири етапи, які на її думку характеризуються певною цілісністю і розрізняються між собою вираженою спрямованістю: 1932-1954 рр., 1955-1964 рр., 1966-1985 рр. (навчальні плани 1964/65 та 1965/66 рр. вона виділяє як перехідні) [1]. Найбільш складним, як з точки зору розвитку теорії так і з точки зору практичної побудови навчальних планів та програм, на нашу думку, був перший етап.

Початок 30-х рр. минулого століття характеризується посиленням авторитаризму та перемогою ідей докорінної реконструкції народного господарства і, як наслідок, кардинальною зміною соціального замовлення до системи освіти в цілому та до загальноосвітньої школи зокрема. Середня школа втрачала свою самоцінність як фактор розвитку та самовизначення особистості і перетворювалась на сходинку для підготовки спеціалістів з середньою спеціальною та вищою освітою. Це означало як спрямованість на державний контроль за рівнем освітньої підготовки випускників шкіл, так і відмову від декларованого усестороннього розвитку дитини та деякого демократизму й розмаїття в освіті. Постанова ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу» (вересень 1931) [2] стала вагомим підкріпленням тих негативних тенденцій в розвитку української загальноосвітньої школи, які стали помітними вже у другій половині 20-х рр.

Перехід до уроку зі строго визначеним розкладом занять та сталим учнівським колективом, як основної форми організації навчальної роботи в початковій та середній школі, націленість на широку загальноосвітню підготовку, провузівська спрямованість шкільного навчання вимагала нових

підходів до відбору навчального матеріалу, побудови навчального плану та програм, в яких було б представлене чітко окреслене коло систематизованих наукових знань. В постанові відмічалось, що «радянська школа цілком ще не відповідає тим величезним вимогам, що ставить перед нею сучасний стан соціалістичного будівництва. ... Основна хиба школи в даний момент полягає в тому, що навчання в школі не дає задовільного обсягу, загальноосвітніх знань і незадовільно розв'язує завдання готування для технікумів і вищої школи цілком письменних людей, що добре опанували основи наук (фізика, хімія, математика, рідна мова, географія тощо). Через це політехнізація школи набирає в багатьох випадках формального характеру і не готує дітей, як всебічно розвинених будівників соціалізму, які пов'язують теорію практикою й опанували техніку» [3].

Провідне місце в навчальному процесі мали зайняти основи наук, а не «окремі явища виробничого процесу чи суспільного життя», як це було в навчанні за комплексною системою. Проте в першій половині 30-х рр. мова йшла не про виключення процесів та явищ суспільного життя з навчання, а лише про їх підпорядкування вивченню окремих предметів, які ставали основною складовою змісту. «Кожна спроба відірвати політехнізацію школи від систематичного й ґрунтовного засвоєння наук, особливо фізики, хімії, математики, викладання яких має бути поставлено на основі точно визначених і старанно опрацьованих програм, навчальних планів і відбуватись за точно визначеними розкладами, являє собою найгрубіше перекручування ідеї політехнічної школи» [4].

Таким чином навчальний план перестав бути (як це було в 20-ті рр.) складовою загального педагогічного процесу. З продукту творчості регіональних органів освіти чи навіть педагогічних колективів окремих шкіл він перетворився на обов'язковий для виконання державний документ. І хоча ідея єдності педагогічного процесу, пов'язана з його спрямованістю на усесторонній розвиток особистості не піддавалась сумніву, сам цей розвиток почав пов'язуватись виключно зі змістом навчання.

Навчальний план в цей період формувався за принципом відображення в навчальних предметах основ наук, сформульованим у постанові колегії Наркомату освіти СРСР «Про основні напрямки побудови програм початкової та середньої школи» [5], від 10 жовтня 1931 р. В постанові підкреслювалась необхідність представлення в навчальному плані всіх груп наук, забезпечення систематичності та послідовності подачі навчального матеріалу всередині кожного навчального предмету, строгого дотримання принципу поступового ускладнення теоретичних знань та врахування вікових особливостей учнів. Передбачалось встановлення конкретного переліку знань, які учень мав засвоїти протягом навчального року, проробляючи зміст того чи іншого навчального предмету. Всі навчальні предмети умовно поділялись на цикли – природничо-математичний та гуманітарний (у відповідності з поділом наук за об'єктом вивчення). Перевага мала надаватись предметам гуманітарного, фізико-математичного та біологічного циклів.

Новий навчальний план та предметні програми готувались з великим поспіхом. В вересні 1931 р. вийшла постанова ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу», а вже у грудні цього ж року були подані перші варіанти навчальних програм. Навіть поверхневий їх аналіз свідчить про закладену ще в цей період, і звичну для наступних десятиліть проблему теоретичної складності та перевантаженості обов'язкового для засвоєння навчального матеріалу.

Програми були затверджені та видані у січні 1932 р. (Бюлетень НКО УРСР № 4-5). У лютому цього ж року, без експериментальної перевірки, вони стали обов'язковими для всіх загальноосвітніх навчальних закладів. Однак уже 1931/1932 н.р. продемонстрував недоліки емпіричного підходу до побудови навчального плану та програм і в педагогічній пресі частішають нарікання на УНДІП, який не забезпечив належних рекомендацій [6]. Стало зрозумілим, що такі рекомендації не можуть впроваджуватись без належного теоретичного обґрунтування та експериментально-дослідної перевірки.

На процес подальшого вдосконалення навчальних планів та програм значний вплив мала постанова ЦК ВКП (б) «Про навчальні програми та режим в початковій і середній школі» від 26 серпня 1932 р. в постанові аналізувались суттєві недоліки шкільних програм (перевантаженість навчальним матеріалом, відсутність взаємозв'язку між окремими предметами, наявність принципових помилок і недостатність історичного підходу до програм з суспільствознавства тощо). Рекомендувалось також «переробити програми з праці з метою дійсного поєднання навчання з продуктивною працею і вивчення в теорії та на практиці головних галузей народного господарства» [7].

У зв'язку з цим увагу педагогічної громадськості на початку 30-х рр. привернула проблема теорії та методики створення навчального плану: його складові, оптимальна кількість предметів на кожному році навчання, визначення кількості годин, необхідної для вивчення навчального предмету, врахування краєзнавчого принципу. В періодичній пресі розгортається широка дискусія. Найбільш часто обговорюваною проблемою стало питання визначення переліку навчальних предметів та теоретичних основ побудови самого предмету. Приоритетним було питання визначення їх змісту, який з одного боку відповідав би рівню розвитку даної науки, а з іншого був доступний для засвоєння певною віковою групою.

Обговорювалися принципи формування змісту навчальних предметів, які у дидактичній літературі цього періоду називались вимогами. Головним критерієм відбору навчального матеріалу, попри всі психолого-педагогічні дискусії, було значення його для формування матеріалістичного марксистсько-ленінського світогляду. Центральними в змісті кожного навчального предмету мали стати ідеї матеріальності світу, його діалектичний розвиток, факти практичних успіхів науки. В зв'язку з тим, що проблема загальної семирічної освіти була далека від вирішення і значна частина дітей закінчувала навчання після четвертого класу, в основу побудови навчальних програм більшості предметів був покладений принцип

концентризму, завдяки якому учні отримували завершене коло знань і до четвертого і до сьомого класів.

Сформульована в партійних та державних документах 1931-1932 рр. вимога дотримуватись принципу науковості ініціювала обговорення питання співвідношення науки та навчального предмету. Кожен навчальний предмет конструювався на основі структури і системи відповідної науки (чи комплексу споріднених наук), копіюючи певною мірою зміст і структуру вузівських курсів. У формуванні змісту навчальних предметів (основ наук) не піддавалась сумніву теза, що основи науки – це її ключові моменти, основні ідеї та закономірності, основні поняття та найбільш істотні факти. Відомий фахівець з дидактики М.Скаткін, працюючи в цей час над вирішенням проблеми відбору навчального матеріалу на загальнометодичному рівні, вважав, що «побудова фундаменту діалектико-матеріалістичного світогляду» в школярів забезпечується вивченням понять і законів, які лежать в основі відповідної науки дають розуміння конкретних фактів та явищ [8]. Гостро дискутувалось і залишилось відкритим питання необхідності включення до змісту навчальних предметів методів відповідних наук.

Проблема «наука та навчальний предмет» розглядалась також і в аспекті обсягу та глибини знань [9]. В більшості публікацій висувалась вимога скорочення обсягу освітнього матеріалу, звільнення програм та підручників від другорядного, несуттєвого змісту, яким в результаті боротьби зі схематизмом комплексних «Порадників» вони були перевантажені. Досягти оптимального обсягу змістового наповнення навчальних предметів до кінця досліджуваного періоду не вдалося. Так, в 1963 р. В. Помагайба, аналізуючи причини перевантаженості сучасних йому шкільних програм, підкреслював, що після постанови ЦК ВКП(б) від 25/VIII 1931 р. «школа зробила крутий поворот в сторону від формального до матеріального напрямку освіти – все було скеровано на засвоєння основ наук і значно зменшено увагу до розвитку творчих здібностей учнів, хоч у постанові було ясно вказано на необхідність виховання «ініціативних і діяльних учасників соціалістичного будівництва», тобто на забезпечення і формальної сторони навчання. Захоплення матеріальною стороною навчання привело до надмірного перевантаження програм» [10].

Питання глибини засвоєння понять обговорювалось в зв’язку з проблемою формалізму в засвоєнні знань. Запобігти формального засвоєння учнями наукової теорії, на думку педагогів початку 30-х рр., можна було дотримуючись принципу наступності, поступового розширення знань, опираючись у викладанні нового на вже відомі поняття. Характер та глибина наукових понять, що їх пропонували для засвоєння школярам, мали залежати від їх вікових особливостей та попередньої підготовки. При цьому частина педагогів наполягала, що якщо цих умов дотриматись не можливо, то потрібно зупинитись в поглибленні знань, не знайомлячи дітей з сучасним рівнем розвитку науки (Я. Хінчин). Інші ж (наприклад, С. Бронштейн, В. Верховський) вважали, що в разі, коли обґрунтоване поняття недоступне розумінню дітей даної вікової категорії чи рівня підготовки, то слід

використовувати «догматичний виклад» [11].

До початку 50-х рр. залишилася не розв'язаною важлива теоретична проблема систематизації освітнього матеріалу. Більшість педагогів дотримувались думки про необхідність побудови навчального предмету згідно з виробленою відповідною наукою схемою, навіть в елементарному викладі [12]. Таким чином навчальні предмети ставали мікрокопіями вузівських курсів, з їх академізмом та переважанням словесних методів викладання.

Однією з важливих вимог до побудови навчальних програм стала вимога систематичності й послідовності викладу основ наук. Обґрунтування цього принципу базувалось на тезі про те, що лише система забезпечує міцне засвоєння знань, їх правильне застосування та накопичення. В зв'язку з цим різко критикувались комплексно-проектні програми, в яких систематичність підпорядковувалась проектам, породжуючи безсистемність та емпіризм знань в учнів. Однак до 1934/35 н.р. зберігалась певна установка на «комплексування» за умов дотримання вимоги науковості і лише як «методи пов'язання навчання окремих дисциплін» [13]. Принцип «комплексування», на думку педагогів початку 30-х рр. мав попередити можливі наслідки предметної системи – ізольованості навчальних дисциплін, відрив змісту навчання від життя, виробничої та громадської роботи. Так, у пояснювальних записках до програм 1933 р. з трудового та політехнічного навчання, основ агрономії та природознавства пропонувались різноманітні дослідницькі та практичні завдання, які орієнтували вчителя на реалізацію принципу краєзнавства, організацію самостійної навчальної роботи учня, а програма з хімії 1932 р. була повністю побудована на проектних завданнях [14].

Принцип краєзнавства як засіб здійснення зв'язку навчання з життям в досліджуваний період зберігався, хоч і перестав бути приоритетним. Так в програмі з географії він визначався як основний підхід до викладання. Висувалася вимога відбору краєзнавчого матеріалу у відповідності з розділами програми [15]. Проте через перевантаженість програм знаннями основ наук краєзнавчий матеріал поступово стає необов'язковим доповненням до нього.

Серед актуальних і широко обговорюваних в цей період вимог до побудови навчальних програм був принцип урахування вікових особливостей учнів. Відомий фахівець з дидактики М. Скаткін під віковими особливостями учнів, що їх слід враховувати при доборі навчального матеріалу, бачив «не вік дитини як такий і не біологічні особливості, а досягнутий рівень освітньої підготовки» [16]. В більшості публікацій вимога врахування вікових особливостей учнів, психологічної природи навчання розкривалась, в першу чергу, у вказівках на негативні наслідки переоцінки можливостей учнів в засвоєнні основ наук (поверхневі знання, формалізм знань, відсутність інтересу до предмету тощо). Для запобігання негативних наслідків у методичних рекомендаціях про те як будувати навчальні програми говорилось, що для всіх основних понять повинні даватись близькі та зрозумілі дітям факти для узагальнень (матеріал з шкільного оточення).

Програми з деяких предметів початку 30-х рр. враховували здобутий у 20-х рр. позитивний досвід і націлювали на набуття учнями спеціальних умінь вчитися. Особливо це характерно для програм з російської та української мов (1932-1933 рр.), в яких містилися детальні вказівки про необхідність використання широкого кола видів самостійної роботи. Зокрема це і робота з книгою та іншими друкованими джерелами, конспектування, створення та користування картковою системою та бібліографічними покажчиками, усні виступи тощо [17].

Проте, незважаючи на широке обговорення та ґрунтовні теоретичні напрацювання з деяких проблем побудови навчального плану та програм, на освітню практику в цей період впливали, в основному, партійні та державні документи, характерною особливістю яких була деталізація вимог. Навчальні плани створені згідно вимог постанови колегії Наркомату освіти СРСР «Про основні напрямки побудови програм початкової та середньої школи», були видані в двох варіантах (з семиденним тижнем для сільських шкіл та на декаду для міських), що було пов’язано із запровадженням на виробництві безперервного десятиденного тижня.

Навчальні предмети	I клас	II клас	III клас	IV клас	разом	%
Математика	8	8	8	8	32	23,2
Рідна мова	9	9	8	8	34	24,6
Рос. мова	–	–	2	3	5	3,6
Природознавство	4	4	3	4	15	10,9
Суспільствознавство	2	2	3	4	11	8
Географія	–	–	2	3	5	3,6
Фізкультура	2	2	2	2	8	5,8
Музичне виховання	1	1	1	2	5	3,6
Праця	4	4	4	4	16	11

Навчальний план початкової (1-4 кл), затверджений у січні 1932 р. [18].

Таким чином до навчального плану початкової чотирирічної школи ввійшли предмети, які забезпечували оволодіння початками техніки читання та письма, лічби, знань про природу та суспільство та працю, початками мистецтва. До 1937 р. значний відсоток часу поряд з математикою та рідною мовою був відведений на ручну працю.

Навчальний план середньої школи передбачав години на українську, російську та іноземні мови, біологію, математику, фізику, креслення, політехнічну працю та основи агрономії, малювання та ліплення, фізкультуру, хімію, суспільствознавство, історію, фізкультуру, військову підготовку, предмети естетичного циклу. Найбільша кількість годин відводилась предметам, що мають загальноосвітнє значення: українська мова, математика, природознавство, суспільствознавство, історія (з 1933 р.).

В деяких навчальних програмах за 1932-1933 рр. були вказівки на необов'язковий для засвоєння матеріал, рекомендації стосовно гурткової, суспільно-корисної роботи (природознавство, географія). Проте в навчальному плані цей підхід не знайшов відображення. В 1952-1953 н/р до навчального плану була введена логіка та психологія (відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про викладання логіки та психології в середній школі» від 4 грудня 1946 р.).

Для навчальних планів 1945-1954 рр. характерною була тенденція до збільшення часу на вивчення дисциплін гуманітарного циклу. Так, наприклад, в 1952-1953 та 1953-1954 навчальних рр. з 293 годин на тиждень, що відводились на вивчення всіх дисциплін у всіх класах школи на предмети гуманітарного циклу відводилось 158 годин (без дисциплін естетичного циклу), що становило близько 54%.

Таким чином утверджувався погляд на загальну освіту як на поєднання гуманітарних та природничих дисциплін, вирішальним фактором формування особистості визнавалось оволодіння нею досвідом людства, узагальненим та систематизованим у науці. Зовні, в основу навчального плану була закладена декларована ідея «підготовки всебічно розвинених будівників соціалізму», яка визначала загальну спрямованість плану, співвідношення предметів гуманітарного, фізико-математичного, естетичного циклів та фізичного виховання учнів. Робилася спроба «дати учням усесторонню освіту, забезпечити їх розвиток їх розумових і фізичних здібностей, озброїти знаннями основ наук, виробити уміння й навички самостійного пізнання дійсності – самостійного здобуття знань, умінь та навичок в змінюваних умовах практичної діяльності» [19].

Протягом досліджуваного періоду навчальні програми з усіх предметів періодично змінювались як під впливом розвитку теорії змісту освіти та потреб шкільної практики так і під дією соціополітичних чинників, пов'язаних з наростаючими негативними тенденціями в житті українського народу. Репресії серед освітян та поширення авторитаризму на всі сфери життя суспільства привели до того, що програмно-методична робота на практиці перетворилася в механічне пристосування до нових соціально-політичних реалій.

Коригування шкільних програм розпочалось уже в 1934/35 навчальному році. В процесі скорочення освітнього матеріалу, яким був перевантажений зміст, стала помітною тенденція вилучення з навчальних предметів знань прикладного, «життєво-практичного характеру». Це привело до того, що такі позитивні надбання 20-х рр. як зв'язок теорії з практикою, навчання з життям, орієнтація на усесторонній розвиток особистості перестали бути приоритетними в теорії й не знаходили відображення в шкільній практиці середини 1930-40-х рр.

Ці тенденції можна прослідкувати аналізуючи навчальні програми різних років досліджуваного періоду.

До середини 30-х рр. провідним принципом побудови навчальних програм був принцип поєднання навчання з продуктивною працею. Під

кутом зору забезпечення політехнічної освіти будувалися програми з усіх загальноосвітніх дисциплін, підручники, навчальні посібники. Проте перший досвід побудови стабільних програм *трудового політехнічного навчання* середньої семирічної школи був невдалий. Через відсутність узгодженості з програмами інших загальноосвітніх дисциплін (з хімії, фізики, географії, біології) програма виявилась надзвичайно складною для реалізації і викликала багато нарікань.

У 1934 р. були видані нові, суттєво перероблені програми з трудового навчання й політехнічної підготовки, які відрізнялися від попередніх співвідношенням у вивченні основних галузей і більшим узгодженням із загальноосвітніми предметами. В програмі відмічалось, що лише в «тісному зв'язку трудової політехнічної підготовки з математикою, фізикою, хімією і т.п. може бути вирішена проблема політехнічної освіти» [20]. Автори програм вважали, що при встановленні таких такі зв'язків та узгодженостей потрібно виходити з того, що: а) загальноосвітній предмет і програма з трудового навчання мають кожен свою систематику; зв'язок не означає порушення системи ні загальноосвітніх предметів ні трудового навчання; б) зв'язок повинен передбачати взаємний облік та взаємне використання загальноосвітніми предметами матеріалу з праці та навпаки; в) в процесі проходження програм зв'язок не передбачає того, щоб 1) праця та загальноосвітні предмети розглядала одночасно одне і теж питання; 2) загальноосвітні предмети розглядали питання безпосередньо перед чи після трудового навчання; г) зв'язок потребує того, щоб коли в учнів немає загальноосвітньої підготовки з даного питання, то на трудовому навчанні давалося б описове знайомство з властивостями матеріалів, інструментів та трудових процесів. Обов'язкове повернення до них як тільки загальноосвітній предмет дасть базу для розуміння питання [21].

Навчальний план трудового політехнічного навчання міської школи передбачав опрацювання учнями протягом 5-7 років навчання таких тем: механічне виробництво (обробка дерева, обробка металу) (всі класи), основи агрономії (всі класи), електротехніка (7 клас), організація продуктивної праці на материнському підприємстві (7 клас). В програмі передбачалось знайомство учнів з виробництвом електроенергії, механічним виробництвом і його електрифікацією, хімічним виробництвом і застосуванням до нього електрики, агрономією [22].

Подібною була й побудова програм з трудового навчання для сільської школи, яка ввійшла в дію у 1933/34 н.р. Принциповою відмінністю цих програм були літні завдання по сільському господарству. Пришкільна ділянка і колгосп повинні були стати місцем «закріпленні знань і умінь учнів з основ сільськогосподарського виробництва, місцем для суспільно-корисної праці учнів» [23]. Суспільно-корисна праця, як підкреслювалось в програмі, підпорядковувалась навчальним та виховним цілям.

У програмах 1934-35 рр. принципові установки програм 1933 р. залишились незмінними, проте кількість годин на працю та обсяг обов'язкових знань та умінь були значно скорочені. Відбувався поступовий

перехід від спрямування на трудову політехнічну підготовку до так званого «словесного політехнізму». Зміст освіти наповнювався не безпосереднім вивченням трудової діяльності людей і реальною суспільно-корисною працею, а технічними відомостями про різноманітні галузі промислового виробництва. Закономірним продовженням цього процесу було виведення в 1937 р. трудового навчання з навчальних планів початкової та середньої загальноосвітньої школи.

Яскраво виражену політехнічну спрямованість мали також програми 1933 р. з *фізики та математики*. Так, наприклад, програма з фізики для 7 класу була перевантажена відомостями про технічне застосування фізичних законів і певною мірою співвідносилась з програмою з політехнічного навчання. Так, наприклад, при вивченні теми «Електрика» в 7 класі програма передбачала, в залежності від конкретних умов, екскурсії в електричні майстерні, електрозварювальний цех, електростанцію, телеграф, телефонну станцію тощо [24]. Програма з математики, при проходженні теми «Найпростіші виміри» в 5 класі, передбачала екскурсії в механічні майстерні чи на завод.

Програма 1932 р. з *хімії* була повністю побудована за методом проектів. В основу структурування змісту була покладена не логіка науки, а штучний розподіл матеріалу по сполуках (прості речовини, парні сполуки, потрійні сполуки тощо), через що, на думку авторів наступних програм, не забезпечувалось систематичне вивчення основ хімії. Окрім того програма була переобтяжена технологічним матеріалом і передбачала вивчення курсу починаючи з 5 класу, не враховуючи вікові особливості дітей те їх підготовку з основ інших наук.

У програмі 1933 р. [25] було повністю переглянуто побудову навчального предмету (за основу взята природна система елементів) та порядок розподілу матеріалу по роках навчання. Основним завданням курсу хімії було «забезпечення системи хімічних знань, потрібних для діалектико-матеріалістичного усвідомлення процесів, що відбуваються у природі і для розуміння основних проблем, пов’язаних з хімізацією країни» [26]. В програмі 1933 р. відчутне політехнічне спрямування курсу (значна кількість часу відводиться на екскурсії, спостереження, великий вміст технологічного матеріалу). В наступні роки посилюється увага до експериментальної частини курсу, збільшується кількість годин на лабораторні роботи.

Навчальний предмет *біологія*, згідно програм 1933 р. поділявся на три курси (ботаніка, зоологія та анатомія і фізіологія людини). Свідченням політехнічного спрямування шкільних курсів ботаніки та зоології була наявність двох паралельних програм (для сільських та міських шкіл), які передбачали окрім знаннєвого компоненту ще й значну практичну частину. Так, наприклад, в програмах зоології для сільської школи було передбачено не лише ознайомлення з внутрішньою та зовнішньою будовою свійських тварин, але й вивчення елементів ветеринарії та зоотехніки. Значна кількість годин відводилась на відгодівлю тварин на пришкільній фермі (наприклад кролів) та екскурсії до колгоспів і радгоспів. З другої половини 30-х рр. обсяг

практичної частини в програмах поступово зменшується, поступаючись лабораторним та практичним заняттям.

Рідна та російська мови в радянській школі досліджуваного періоду займали провідне місце як щодо значення в навчанні так і щодо кількості годин, що виділялися на їх вивчення в навчальному плані. Програми з української та російської мов для середньої школи, починаючи з 1933 р. Були абсолютно ідентичні за змістом (починаючи з пояснювальної записки і закінчуючи назвами тем та розподілом годин на їх вивчення) [27]. Програма для кожного класу поділялася на три розділи: 1) граматичний (граматика, орфографія та пунктуація); 2) робота з книгою та газетою; 3) усна та письмова мова. Ці розділи залишилися незмінними до кінця 50-х рр.

Для початкової школи навчальний план передбачав вивчення рідної та російської мов з другого (до 1937 р. російської з третього) класу. Програма з мови складалася спочатку з чотирьох розділів (усна мова, читання, письмо у зв'язку з граматикою, розвиток писемної мови). З середини 30-х розділів було три (читання, граматика і правопис, розвиток мови).

Таким чином, уже з початку 30-х рр. рідна мова, як навчальний предмет перестає виконувати допоміжну роль і втрачає функції «знаряддя людської діяльності», як це було в 20-ті роки. Програма передбачала ознайомлення учнів з усіма основними розділами філологічної науки: елементами загального мовознавства, історії мови, граматики, орфографії, пунктуації. В програмах 1932-33 рр. окрім теоретичних знань та навичок практичного характеру передбачалось формування лексики учнів, оволодіння ними широким спектром комунікативних умінь, технікою усного мовлення. Щодо теоретичних знань, то в програмах вказаних років підкреслювалося, що не слід вимагати від учнів дослівного заучування правил та визначень. Достатньо, якщо при вивченні, наприклад, частин мови, учень міг розрізняти їх за наданими ознаками [28].

У наступні роки роль теоретичних знань у вивченні рідної мови посилюється, а перелік практичних умінь та навичок поступово скорочується. Зменшується кількість годин на такі розділи як робота з книгою та газетою й усне мовлення, а у початковій школі розвиток мови узагалі перестав бути окремою частиною програми і його було сполучено з читанням та граматикою. Окремим розділом до програми вводиться каліграфія, яка в 20-ті рр. була занедбана.

Згідно постанови 1932 р. обов'язковою для вивчення в середній школі стає іноземна мова. Згідно програми на третю мову починаючи з п'ятого класу виділялось дві години на тиждень. Серед обов'язкового мінімуму знань, умінь та навичок, що їх мав засвоїти кожен випускник семирічної школи вивчаючи іноземну мову був словниковий запас (1500 слів), вміння читати та перекладати зі словником, будувати прості граматичні конструкції та сприймати на слух широковживану побутову лексику. Оволодіння навичками усного мовлення не передбачалось.

Історія як окремий навчальний предмет з'явився в навчальному плані у 1933 р. проте повністю викладання історії було відновлене після постанови

РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 6 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». Метою курсу стало забезпечення засвоєння школярами чітко визначеної системи знань. Замість низки історичних предметів, які викладалися в 20-ті рр., в школах СРСР упроваджувалась громадянська історія з відтворенням логіки та структури науки і переважанням класово-пролетарського підходу до відбору та оцінки суспільних явищ. Програми 1934 р. були побудовані за історико-хронологічним принципом і передбачали обов'язкове закріплення важливих історичних подій, явищ, історичних діячів, хронологічних дат.

Як і у гімназичній освіті початку XX ст. зміст історичної освіти був поділений на курси: історія СРСР (в межах якої викладалась історія України), стародавнього світу, середніх віків, нова історія, нова історія колоніальних і залежних країн. Всесвітня історія та історія СРСР вивчалися синхронно до 1917 р. Години на вивчення віддалених епох і сучасності розподілялись нерівномірно (сучасність вивчалась розгорнуто зі значним переважанням фактологічного матеріалу).

Елементарний курс історії СРСР був уведений до навчального плану початкової школи в 1934 р. Історію за надзвичайно переобтяженою програмою вивчали у 3-4 класах. Так, наприклад, учні 4 класу за один урок історії СРСР «Боротьба Катерини II та Павла I з буржуазними революціями» мали засвоїти таке: переслідування Катериною II прихильників революції; Радищев і його боротьба проти кріпосного права та його «Подорож із Петербурга в Москву»; французька еміграція в Росії; допомога Катерини II державам, що воювали з Францією; боротьба Павла I з впливом французької революції; закордонний похід О. Суворова; укладення миру з Наполеоном. Така наповнюваність усіх уроків у 3-4 класах. І це для дітей 10-11 років.

Аналіз програм досліджуваного періоду, дає підстави твердити, що основними недоліками змісту шкільного курсу історії, який залишався незмінним протягом 1934-1954 рр., була його надмірна перевантаженість фактологічним матеріалом, особливо в початковій школі та при вивченні систематичних історії стародавнього світу та середніх віків у V-VII класах; порівняно невеликі за обсягом курси нової історії; надмірна політизація, посилене вивчення класиків марксизму-ленінізму; наявність соціологізаторських понять, поданих без врахування вікових особливостей.

Програма з *географії*, затверджена в 1932 р. викликала багато нарікань: відсутність орієнтації на карту та належної уваги природнокліматичним умовам; засилля елементів економіки і політики; порядок вивчення країн не за місцем розташування на карті, а за їх політичними системами. Ці хиби приводили до того, що на практиці географія підмінялась загальним землеробством, економікою та суспільствознавством. У 1933 р. вийшли нові, суттєво перероблені програми з географії для 5-8 класів. Серед змін збільшення годин на практичну роботу з картою при вивченні фізичної географії в 5 класі (з 10 до 91 год.); при вивченні географії СРСР та географії капіталістичних країн в 6-7 класах даються нові підходи до викладу матеріалу по кожній країні (загальні відомості, природні умови, історико-

географічний огляд, економічна характеристика, внутрішнє і зовнішнє становище) [29].

У програмі з географії для 3-4 класів початкової школи 1933 р. за основу побудови курсу був узятий краєзнавчий принцип. В 3 класі вивчалися такі теми як орієнтування у просторі, ознайомлення з рельєфом місцевості, картою та погодними і кліматичними умовами краю. Програма 4 класу передбачала ознайомлення з елементарним курсом географії за такими темами: положення СРСР, зональний огляд, загальний огляд, політичний огляд, карта світу.

В наступні роки структурування програм залишалося незмінним. Коригувався лише зміст у напрямку спрощення, пристосування його до віку дітей та збільшення обсягу матеріалу з географії СРСР. У 1934 р. вводиться матеріал по економічній географії капіталістичних країн (9 клас).

Таким чином навчальний план (1932-1954), що його можна умовно охарактеризувати як освітньо-недиференційований, в основному був сформований ще на початку 30-х рр. і протягом досліджуваного періоду відзначались перш за все стабільністю. Окрім зміни кількості годин на той чи інший предмет до кінця 30-х рр. з планів були виведені ручна та політехнічна праця (1937), в 3-4 класах суспільствознавство замінене на курс історії СРСР (1937), а природознавство в 1-2 класах на пояснювальне читання (1937). У 1933 р. історія введена як предмет і до навчального плану середньої школи. В 1939 р. до навчального плану введена початкова військова підготовка, а в 1952 р. – логіка.

У сучасній історико-педагогічній літературі радянська загальноосвітня школа досліджуваного періоду (з переважанням у навчальному плані мов та математики й наявністю там логіки) характеризується як «сталінська гімназія» (Р. Вендровська). І хоча за своєю ідейною, політичною та соціальною спрямованістю вона кардинально відрізнялась від гімназії (спрямування на подальшу підготовку технічної інтелігенції для військово-промислового комплексу та масової жіночої інтелігенції для гуманітарної сфери) загальна середня освіта не задовольняла потреби суспільства середини XX ст.

У реалізації змісту освіти, в цей період, на зміну «загальнометодичним» підходам до його побудови, які переважали у 20-ті рр., прийшли підходи, що визначали зміст та структуру кожного навчального предмету чи окремої групи предметів. Комплексна система, як така «що виходила не з марксистсько-ленінського діалектичного зв’язку наукових знань і явищ», а з прагнення будь-що «пов’язати ті знання у педагогічному процесі» [30] поступилася предметній. Водночас були перекреслені позитивні надбання педагогічної теорії та практики попереднього десятиліття. Українська загальноосвітня школа втратила свої особливості і перетворилася на складову радянської, з єдиними для всієї країни навчальними планами та програмами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вендровская Р.Б. Проблемы формирования учебных планов в советской школе (1945-1985) // Педагогика. – 1985. – № 3. – С. 96-102.
2. Постанова ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу // За комуністичну освіту. – 1931. – № 7-8. – С. 1-15/
3. Там само.
4. Там само. – С. 2.
5. Об основных направлениях построения программ начальной и средней школы // За политехническую школу. – 1931. – № 11-12. – С. 5-25.
6. Гудвіл Ю. На шляху до стабілізації підручників політехнічної школи. – Комуністична освіта. – 1933. – № 3-4. – С. 7-27.
7. Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе // Народное образование СССР. Сб. документов 1917-1973 гг. – М., 1974. – С. 174.
8. Скаткин М.Н. Вопросы теории построения программ в советской школе // Известия АПН РСФСР. – Вып. 20. – М., 1949. – С. 11-27.
9. Гудвіл Ю. На шляху до стабілізації підручників політехнічної школи. – Комуністична освіта. – 1933. – № 3-4; Бурганський П. Нові програми політехнічної школи // За комуністичну освіту. – 1931. – № 10-124; Резник Я.Б. Образование правильных представлений и понятий у детей // Советская педагогика. – 1939. – № 7; Карнеко О. Постанова ЦК ВКП (б) про початкову та середню школу— бойова програма в боротьбі за політехнічну школу// За комуністичну освіту. – 1931. – № 9.
10. Помагайба В.І. Програми початкової школи // Наукові записки. Том ХХХ. Питання початкової освіти. – К.: Радянська школа, 1963. – С. 17.
11. Степашко Л.А. Вопросы теории содержания общего среднего образования в советской педагогике (1917-1937 гг.). – Челябинск, 1980. – С. 63.
12. Там само. – С. 67.
13. Помагайба В.І. Програми початкової школи // Наукові записки. Том ХХХ. Питання початкової освіти. – К.: Радянська школа, 1963. – С. 17.
14. Программы средней школы. Трудовое и политехническое обучение. 5-7 год обучения. –Х.: Изд. «Радянська школа, 1933. – 27 с.; Программы средней школы. Естествознание. –Х.: Изд. «Радянська школа, 1933. – 18 с.
15. Программы средней школы. География. – Х.: Изд. «Радянська школа, 1933. – 17 с.
16. Скаткин М.Н. Вопросы теории построения программ в советской школе // Известия АПН РСФСР. – Вып. 20. – М., 1949. – С. 14.
17. Программи середньої школи. Українська мова. – Х.: Вид. «Радянська школа, 1933. – 22 с.
18. Помагайба В.І. Про унормування учбового навантаження. Методичний лист. – К.: Радянська школа, 1963. – С. 10.
19. Данилов М.А., Есипов Б.С. Дидактика. – М., 1957. – С. 49-50.
20. Программы средней школы. Трудовое и политехническое обучение. 5-7 гг. обучения. – Х.: Изд. «Радянська школа, 1933. – С. 3.

21. Там само. – С. 5.
22. Там само. – С. 7-10.
23. Программы средней школы (сельской). Трудовое и политехническое обучение. 6-7 гг. обучения. – Х.: Изд. «Радянська школа, 1933. – С. 7.
24. Програми середньої школи. Фізика. 5-7 рр. (І концентр). – Х.: Вид. «Радянська школа, 1933. – 20 с.
25. Програми середньої школи. 1. Хімія неорганічна. 2. Хімія органічна. –Х.: Вид. «Радянська школа, 1933. – 24 с.
26. Там само. – С. 4.
27. Программи середньої школи. Українська мова. – Х.: Вид. «Радянська школа, 1933. – 22 с.; Программы средней школы. Русский язык. 5-7 гг. обучения. – Х.: Изд. «Радянська школа, 1933. – 22 с.
28. Програми середньої школи. Українська мова. –Х.: Вид. «Радянська школа, 1933. – С. 20.
29. Програми середньої школи. Географія. – Х.: Вид. «Радянська школа, 1933. – С. 3-4.
30. Бурганський П. Нові програми політехнічної школи // За комуністичну освіту. – 1931. – № 10-12. – С. 48.